

УДК 37.013.42:347.644-058.862

Махоткіна Л. Б.

СТАН ТА ПРОБЛЕМИ ПЕДАГОГІЧНОГО СУПРОВОДУ ДІТЕЙ-СИРІТ ТА ДІТЕЙ, ПОЗБАВЛЕНИХ БАТЬКІВСЬКОГО ПІКЛУВАННЯ, У ЗАКЛАДАХ ДЕРЖАВНОЇ ОПІКИ

У статті проаналізовано стан педагогічного супроводу дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, у закладах державної опіки, визначено основні напрямки діяльності та виховної роботи, завдання загальноосвітніх шкіл-інтернатів, проаналізовано досвід роботи психологічних служб, шляхом опитування педагогічних працівників визначено основні проблеми здійснення педагогічного супроводу дітей-сиріт.

Ключові слова: дитина-сирота, загальноосвітня школа-інтернат, педагогічний супровід.

Постановка проблеми. Як відомо, розвиток дитини є найважливішою передумовою розвитку духовної та практичної сфери майбутньої діяльності дорослої людини, її моральності і творчого потенціалу, оскільки дитинство – це період, коли закладаються фундаментальні якості особистості, що забезпечують психологічну стійкість, позитивні моральні орієнтації, життєздатність і цілеспрямованість. Ці якості особистості не розвиваються спонтанно, а формуються в умовах батьківської любові, наявності значущих дорослих, прив'язаності до них [9].

Особливе занепокоєння викликає розвиток, становлення особистості дітей, які у силу різних причин не мають батьків. Реінтеграція вихованців закладів для дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, стала одним із пріоритетних напрямів державної політики щодо цієї групи дітей. Реінтеграція – процес повернення чи входження їх до тієї чи іншої соціальної системи шляхом відновлення або формування прив'язаностей, соціальних зв'язків та відносин, набуття соціального досвіду, соціальної компетентності. Реінтеграція здійснюється в соціумі, відповідно розгортається в мережі соціальних взаємодій [5].

Безумовно, пріоритетним є збереження для дитини біологічної родини або поміщення її до сімейних форм опіки. Проте в умовах реформування інтернатної системи, варто звернути увагу на можливість закладів державної опіки дітей-сиріт. На нашу думку, слід зробити акцент на взаємодії педагогічних працівників з дітьми, які перебувають у закладах державної опіки інституціях. Саме завдяки ефективній взаємодії, педагогічному супроводу дітей-сиріт можна говорити про кроки у напрямі реінтеграції дітей-сиріт, тобто це не просто переміщення дитини з установи інтернатного типу, а перш за все, сприяння її соціальному вихованню та становленню особистості.

Проблемою негативного впливу перебування в інтернатному закладі на вихованців, вивченню їх соціально-психологічних особливостей займалися такі науковці, як Л. Артюшкіна, Г. Бевз, І. Дубровіна, М. Коренева, В. Ослон, А. Полянничко, І. Пеша, А. Прихожан, та ін. Окремі питання соціального захисту дітей-сиріт досліджують у своїх наукових працях Л. Волинець, Н. Максимова, І. Голубєва, О. Карпенко, В. Москалюк, І. Пеша, О. Потопахіна, І. Ченбай. Особливості здійснення соціального супроводу дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування вивчали Г. Бевз, О. Безпалько, І. Зверва, А. Капська, Н. Комарова, І. Пеша та ін.

Метою статті є дослідити стан педагогічного супроводу дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, у закладах державної опіки, проаналізувати результати опитування педагогічних працівників та визначити основні проблеми здійснення педагогічного супроводу.

Методика та процедура дослідження. Загальноосвітня школа-інтернат – це загальноосвітній навчальний заклад, що забезпечує виховання, навчання та соціальну адаптацію дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування [6]. Соціально-педагогічні особливості навчально-виховного та господарсько-побутового процесів в загальноосвітніх школах-інтернатах визначаються такими напрямками їхньої діяльності:

– державне утримання вихованців (харчування, одяг, взуття, медичне обслуговування, педагогічний нагляд, специфічні особливості режиму дня, навчально-виховного процесу в умовах цілодобового перебування);

– повне державне забезпечення підручниками, посібниками, зошитами, бібліотечними і технічними засобами, іграми, іграшками, тобто створення умов для гармонійного розвитку вихованців;

– організація колективної пізнавальної діяльності в позанавчальний час при індивідуальному виконанні домашніх завдань (самопідготовці); керівництво педагогів-вихователів самостійною навчальною роботою учнів;

– проведення виховних щоденних заходів як для всіх учнів інтернату, так і для окремих класів (ігри й прогулянки на повітрі, виховні години, кіносеанси, перегляд телепередач та ін.);

– організація самообслуговування і санітарно-гігієнічного режиму (профілактичні заходи запобігання захворюванням, забезпечення нормальної калорійності харчування, урахування при цьому вікових потреб і стану здоров'я);

– зустріч вихованців з батьками (якщо вони є) у вихідні та святкові дні [3].

Загалом вважається, що конкретні дії вихователів інтернатних установ спрямовані на забезпечення таких сторін життя вихованців:

1. Самопідготовка – самостійне виконання домашніх завдань, що не повинні нагадувати повторний урок. Вихователь застосовує відповідні методичні прийоми, щоб привчити учнів до самостійної і відповідальної розумової праці.

2. Виховні години – цікаве, нестандартне, розважальне проведення часу. Діти беруть участь у дидактичних іграх, розв'язують задачі, читають уривки з літератури, обговорюють моральні сентенції, виготовляють художні вироби, слухають музику тощо.

3. Побутові елементи інтернатного життя – нагляд і практична допомога у привчанні вихованців до охайності, стеження за зовнішністю, морально-психологічним станом, що позначається на багатьох зовнішніх ознаках, а інколи й на стані здоров'я дитини.

4. Забезпечення морально-дисциплінарного впливу на ту частину вихованців школи-інтернату, яка потребує перевиховання через свою педагогічну занедбаність або відхилення у психофізичному розвитку [3].

Для реалізації першого завдання експерименту нами було проаналізовано установчі документи загальноосвітніх шкіл-інтернатів, річні плани роботи, звіти про її виконання. Також проведено аналіз журналу реєстрації звернень, особових справ дітей, планів та конкретних програм роботи спеціалістів (вихователів, соціальних педагогів), опитування педагогічних працівників закладів.

Діяльність загальноосвітніх шкіл-інтернатів базується на Конституції України, Законах України "Про освіту", "Про загальну середню освіту", "Положенні про дитячі будинки і загальноосвітні школи-інтернати для дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування" [6]. Інтернатні заклади створюються для дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування, у яких вони перебувають від трьох років до здобуття базової чи повної загальної середньої освіти, а в разі необхідності – до повноліття, на повному державному утриманні за рахунок коштів відповідних бюджетів та інших, незаборонених законодавством джерел фінансування.

Головними завданнями інтернатних закладів є:

– утримання, виховання та навчання дітей, які потребують соціальної допомоги, розвиток їх природних здібностей, формування соціально зрілої особистості;

– створення умов, сприятливих для проживання дітей, їх навчання та виховання;

– забезпечення соціального захисту, медико-психолого-педагогічної реабілітації та соціальної адаптації вихованців, підготовки їх до самостійного життя та праці;

– реалізація прав дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування, на належні умови проживання;

– забезпечення всебічного розвитку, фізичного, соціального та психічного здоров'я вихованців.

Серед завдань, визначених на 2010 – 2011 рр., загальноосвітні школи-інтернати мали такі:

– розробка, апробація та впровадження в практику роботи нових технологій, зорієнтованих на передбачення творчої участі кожної дитини у формуванні активної життєвої позиції та компетентності, становлення особистості як активного творця власної життєвої долі;

– забезпечення повноцінного фізичного розвитку дітей, охорони, зміцнення їхнього здоров'я;

– удосконалення системи виховної роботи, впровадження нових технологій, організації виховного процесу в урочній, позаурочній та позашкільній діяльності, спрямованих на розвиток гармонійної дитини, виховання патріота України;

– удосконалення роботи органів учнівського самоврядування, широке залучення його до вирішення питань організації навчально-виховного процесу, життєдіяльності навчального закладу.

Педагогічні колективи шкіл-інтернатів працювали над різними проблемами, пов'язаними з інтенсифікацією навчально-виховного процесу на основі використання нових педагогічних технологій, впровадженням основ психології та педагогіки життєтворчості, особистісно-орієнтованого підходу до навчання та виховання учнів. При школах-інтернатах діяли психолого-педагогічні семінари, що орієнтовані на підвищення професіоналізму педагогічних працівників щодо формування активної життєвої позиції, компетентності, становлення особистості вихованців.

Виховна робота у школах-інтернатах здійснюється за такими напрямками: патріотичне, правове, розумове, моральне, трудове, естетичне, фізичне, екологічне виховання. Кожен з них представлений у календарних планах роботи з учнями різних класів.

В усіх школах-інтернатах, досвід яких ми вивчали, створено ради школярів, діє учнівське самоврядування. Однак, як відзначають педагогічні працівники, якраз у цій сфері наявні проблеми: учнівського самоврядування здійснюється на значно нижчому рівні, ніж у попередні роки, його члени стали малоактивними, малоініціативними.

Зазначимо, що соціально-педагогічна діяльність у школах-інтернатах реалізовується у межах психологічних служб цих закладів. Психологічна служба школи-інтернату для дітей-сиріт має свою специфіку, хоча її не можна розглядати окремо від розвитку психологічної служби системи освіти у цілому. Основні напрями, принципи, методи роботи соціальних педагогів та психологів у школах-

інтернатах в основному співпадають з тими, що діють у загальноосвітніх закладах. Так, соціальний педагог школи-інтернату має такий самий функціонал, як і соціальний педагог загальноосвітнього закладу – організаційна, діагностична, профілактична, захисна, консультативна, соціально-перетворювальна, прогностична робота.

Проте діяльність соціальних педагогів інтернатних установ має свої особливості, що детермінуються специфікою контингенту цих закладів, умовами навчання і виховання, ускладненнями у поведінці знедолених дітей [4]. Це пов'язано з тим, що у школах-інтернатах формується особливий тип особистості, для соціалізації якої необхідне подолання кризових ситуацій та розв'язання проблем вихованця на основі усвідомлення ним ставлення до себе, оточуючих та навколишнього середовища.

У центрі уваги соціального педагога є соціалізація особистості, її інтеграція у суспільство як альтернатива відособленості, виключності з усталених соціальних відносин. Дитина за його допомогою може стати або "архітектором" власного життя, здатним собі допомогти долати труднощі, виявляти самоповагу, довіру до людей і світу, або може перетворитися на пасивну істоту, не здатну відповідати за власне життя. Фактично мова йде про можливості соціального педагога у реалізації педагогічного супроводу [1].

Положенням про психологічну службу системи освіти визначено, що основною метою діяльності працівників психологічної служби, до яких належить і соціальний педагог, є захист психічного здоров'я і соціального благополуччя усіх учасників навчально-виховного процесу: вихованців, учнів, студентів, педагогічних і науково-педагогічних працівників. Разом з тим, зазначено, що *соціально-педагогічний супровід* здійснюється працівниками психологічної служби системи освіти, спрямований на надання соціально-педагогічної допомоги соціально незахищеним категоріям вихованців, учнів і студентів з метою подолання життєвих труднощів та підвищення їхнього соціального статусу [7].

Усі наявні в школах-інтернатах програми супроводу можна умовно розділити на два типи:

- системно-орієнтовані, що мають на меті попередження виникнення чи вирішення проблем у навчально-виховній сфері;
- індивідуально-орієнтовані, що мають на меті допомогу у вирішенні проблем розвитку та соціального становлення конкретної дитини.

Як показує практика, другий тип програм використовується здебільшого у випадках девіантних провів у поведінці дітей, і скоріше відповідає змісту вторинної та третинної профілактики. Переконані, що у центрі соціально-педагогічної діяльності повинні стояти не програми, зорієнтовані на формальне виконання заходів, а особистість дитини.

Аналіз досвіду роботи (планів та звітної документації) психологічних служб загальноосвітніх шкіл-інтернатів дає змогу виділити основні напрями діяльності:

- формування здорового способу життя (виховні заходи "Твоє здоров'я у твоїх руках", "Здоров'я дитини – здоров'я нації", "Безпека-небезпека", круглі столи "Паління та діти", "Дитячий алкоголізм");
- правова просвіта, розвиток критичного мислення (виховні заходи "Злочин і кара", "Дисципліна – це добре чи погано?", "Попередження конфліктів в школі");
- вирішення особистісних проблем розвитку дитини (консультативна діяльність психологів за запитом);
- допомога у ситуаціях труднощів у навчанні, виборі майбутнього професійного спрямування (проведення групових бесід "Я у світі професій", тренінгів з професійної орієнтації).

Коли мова йде про супровід дитини-сироти, оптимальним є індивідуальний підхід і відповідно індивідуально-орієнтовані програми супроводу. Проте, як показує практика, бесіди з педагогами, безсистемні діагностичні обстеження дітей не залишають часу на індивідуальну роботу з дітьми, а тим більше на взаємодію у вирішенні певних проблем з іншими педагогічними працівниками закладу. Вчителі, вихователі, як правило, не звертаються по допомогу до соціального педагога, що спричиняє відсутність зв'язку і відокремлений характер допомоги. Такий стан справ не сприяє своєчасному виявленню, запобіганню та вирішенню проблем дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, і свідчить про відсутність дієвого педагогічного супроводу дітей-сиріт в умовах загальноосвітніх шкіл-інтернатів.

Вивчаючи стан педагогічного супроводу, ми цікавилися думкою педагогічних працівників шкіл-інтернатів. Зокрема, для з'ясування деяких питань та основних проблем, що виникають у педагогічних працівників у контексті досліджуваної проблеми, нами було розроблено опитувальник. В опитуванні взяли участь 110 педагогічних працівників, серед яких 25 вчителів, 70 вихователів, 6 практичних психологів, 6 соціальних педагогів, 3 педагоги-організатори.

Результати опитування показали, що загалом гуманні мотиви спонукали респондентів до того, щоб працювати у закладі інтернатного типу: любов до дітей (41,8%), співчуття (19,8%). Серед інших відповідей були "бажання допомогти", "відчуваю у собі сили до такої роботи" та ін. Лише 11% опитаних вказали, що "так склалася обставина".

Серед форм та методів, які використовуються у роботі з дітьми-сиротами, педагогічні працівники називали індивідуальну роботу, бесіди-розмови, залучення вихованців до суспільно-корисної праці, національно-патріотичні, спортивні, розвивальні ігри, що, власне, відповідає запланованій спеціалістами діяльності. Зокрема, називалися напрями виховної роботи (розумове, патріотичне, фізичне та ін. виховання), метою для її реалізації. Соціальні педагоги, відповідаючи на це питання, називали тренінги з формування здорового способу життя, консультації з профорієнтації.

Джерелами поповнення знань щодо роботи з дітьми-сиротами для педагогічних працівників є, перш за все, власний досвід роботи (I рангове місце), досвід роботи колег (III рангове місце). Це свідчить про високу оцінку респондентами власної діяльності та роботи колег. Окрім того, самоосвіта (читання фахових періодичних видань (II рангове місце)) сприяє набуттю нових знань. При цьому опитані менше довіряють перегляду новин, передачам по телебаченню та Інтернету (IV рангове місце). Також джерелом поповнення знань названо спілкування з психологом. На жаль, участь у семінарах та конференціях виявилась найменш інформативною щодо даного питання (V рангове місце). Можемо припустити, що подекуди такі заходи мають формальний характер, що не сприяє набуттю спеціалістами нових знань, формуванню умінь і навичок.

Оцінюючи ступінь власної підготовки до роботи з дітьми-сиротами, 74,5% респондентів зазначили, що мають достатню теоретичну і практичну підготовку, про те, що здобули підготовку у процесі практики вказали 25,5%. Ніхто з опитаних не вважає, що має лише теоретичну підготовку або не підготовлений. Помічена тенденція: чим більше педагогічний стаж, тим вище оцінює фахівець ступінь професійної готовності до роботи з дітьми-сиротами.

Разом з тим, педагогічні працівники окреслили труднощі, які вони відчують у роботі з дітьми-сиротами та дітьми, позбавленими батьківського піклування. Зокрема, деякі респонденти обирали варіант: "трапляються досить складні випадки, важко зорієнтуватися, що робити". Вважаємо, що це свідчить про визнання кожного випадку унікальним і водночас про деяку розгубленість опитуваних. Зустрічалися відповіді на кшталт "відсутність мотивуючих факторів навчання та активності у дітей", тобто перекадання відповідальності за власні професійні невдачі на дітей.

Найголовнішим у роботі з дітьми-сиротами педагогічні працівники назвали підготовку до дорослого життя, матеріальне забезпечення та розвиток навичок самообслуговування. Серед інших відповідей були: "виховання психічно та фізично здорової особисті", "підготовка до сімейного життя". Натомість менш необхідним вони вважають формування почуття прив'язаності до значущого дорослого, що, як відомо, є запорукою становлення особистості дитини, яка позбавлена батьківської турботи.

Висловлюючи своє ставлення до прийомних сімей та дитячих будинків сімейного типу, 85,5% оцінили його як "цілком позитивне, сімейне виховання добре впливає на розвиток особистості"; 10,9% – "бути батьками-вихователями дуже складно, деякі розуміють це, повертають дітей знову до інтернатних закладів". І лише 3,6% (4 респонденти) вказали, що це "гуманне прагнення, думаю, я також могла б (міг би) створити прийомну сім'ю (ДБСТ)".

Водночас перспективи існування державних закладів для дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, в умовах їх реформування респонденти вбачають у необхідності нових підходів у їх роботі, перегляді та вдосконаленні наявних технологій (100%). Траплялися і досить прогресивні бачення: "створення на базі цих закладів професійно-навчальних комплексів із надання певної професії". Респонденти усвідомлюють важливість існування закладів інтернатного типу, причому розвиток сімейних форм, на їхню думку, не означає нівелювання діяльності цих інституцій.

Розуміння поняття "педагогічний супровід дітей-сиріт" зводиться педагогічними працівниками переважно до допомоги вихованцям у питаннях, які через вік та відсутність досвіду вони не можуть вирішити самі, що суперечить ідеї супроводу "йти поруч". Лише деякі респонденти (11,8%) мають уявлення до його концептуальні засади: особистісно-орієнтоване спілкування, прояви почуття любові, індивідуальні бесіди.

Найбільшими труднощами закладів інтернатного типу педагогічні працівники вважають недостатнє матеріальне забезпечення (95,5%), невисоку зарплатню працівників, що не мотивує їх до роботи (72,7%). Також опитуваними названо застарілі методи роботи з дітьми-сиротами (52,7%), що актуалізує порушену проблему педагогічного супроводу.

Із бесід з педагогічними працівниками закладів державної опіки дітей-сиріт видно, що найбільш серйозними проблемами для випускників інтернатного закладу вони вважають: проблеми самообслуговування; брак досвіду планування витрат; неготовність повертатися на закріплену житлову площу, де проживають батьки або родичі; неспроможність самостійно приймати рішення та брати на себе відповідальність; ізоляваність, відсутність порадики у життєвій ситуації; споживацьке ставлення до оточення; низький рівень пізнавальної та творчої діяльності; невміння розпізнавати проблеми та визначати шляхи їх вирішення; викривлене розуміння сімейних цінностей.

Звітна документація щодо діяльності загальноосвітніх шкіл-інтернатів свідчить про наявність деяких недоліків, зокрема:

- потребує покращення робота з посилення правового та статевого виховання учнів;
- малоефективною залишається робота психологічної служби;
- мають місце пропуски занять учнями без поважних причин і без подальшого належного реагування вчителів та вихователів;
- потребує покращення робота вихователів щодо здійснення контролю за дотриманням санітарно-гігієнічного режиму в спальних та класних кімнатах, збереженням закріпленого за спальними кімнатами майна та ін.

Робота закладу для дітей-сиріт має бути спрямована на формування позитивного ставлення до людей, потреби у праці як способі життя, здатності робити вибір, уміння приймати рішення і нести за них відповідальність (активна життєва позиція), здатності жити у соціальному просторі (орієнтуватися в

законів, знати права і способи їх реалізації, бути готовим до виконання своїх громадянських обов'язків [2].

Кінцевою ж метою виховання є оволодіння осиротілими дітьми комплексом ролей, які відбивають усю багатогранність функцій людини: громадянина, працівника, сім'янина, товариша, колеги, що дозволить вихованцям у майбутньому розбудувати власне життя, включитись у реальні соціальні відносини, самореалізовуватись [8].

Висновки. Отже, пріоритетним на сьогоднішній день є збереження для дитини біологічної родини або поміщення її до сімейних форм опіки. Проте існують випадки, коли дитина залишається в інтернатному закладі. Педагогічні працівники закладів державної опіки дітей-сиріт визначають ряд проблем для випускників шкіл-інтернатів. На нашу думку, для їх позитивного вирішення слід зробити акцент на ефективній взаємодії педагогічних працівників з вихованцями, організації педагогічного супроводу дітей-сиріт в закладах державної опіки.

Використані джерела

1. Артющкіна Л. М. Сирітство в Україні як соціально-педагогічна проблема (соціально-правовий аспект): [монографія] / Л. М. Артющкіна, А. О. Полянничко. – Суми : СумДПУ, 2002. – 268 с.
2. Владимірова Н. В. Шаг за шагом: индивидуальное консультирование выпускников детских домов и школ-интернатов / Н.В. Владимірова, Х. Спаньярд. – М. : Генезис, 2007. – 176 с
3. Жигайло Н. Соціальна педагогіка: [навч. посіб.] / Н. Жигайло. – Львів: Новий Світ-2000, 2007. – 256 с.
4. Пальчевський С. С. Соціальна педагогіка: [навч. посіб.] / С. С.Пальчевський. – К.: Кондор, 2005. – 560 с.
5. Петрочко Ж.В. Дитина у складних життєвих обставинах: соціально-педагогічне забезпечення прав: [монографія] / Ж.В.Петрочко. – Рівне: видавець О.Зень, 2010. – 368 с.
6. Положення про дитячі будинки і загальноосвітні школи-інтернати для дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/z1629-12>
7. Положення про психологічну службу системи освіти [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/z0922-99>
8. Полянничко А. О. Подолання соціальної деривації дітей-сиріт в умовах загальноосвітньої школи-інтернату: дис. ... канд. пед. наук: 13.00.05 / Полянничко Анжела Олександрівна. – Суми, 2011. – 305 с.
9. Терновець О. М. Соціальне сирітство як предмет міждисциплінарного дослідження / О. М. Терновець // Вісник Луганського національного університету імені Тараса Шевченка. – 2012. – 5. – Ч. I. – С. 51-61. – (Серія: педагогічні науки).

Makhotkina L.

STATE AND PROBLEMS PEDAGOGICAL SUPPORT ORPHANS AND CHILDREN DEPRIVED OF PARENTAL CARE IN INSTITUTIONS

The article analyzes the state of pedagogical support orphans and children deprived of parental care in institutions. The main activities of the schools.

It analyzes the founding documents of boarding schools, annual work plans, reports on its implementation. Also, the analysis of log requests, personal files of children, plans and specific programs of professionals (teachers, social workers) among teaching staff facilities.

The results of the analysis of all available in the boarding program support can be divided into two types:

- *systemno-oriented, aiming prevent or solve problems in the educational sphere;*
- *individual-oriented, aiming assistance in development issues and social formation of the individual child.*

Foremost in the work with orphans educators called preparation for adulthood, procurement and development of skills of self.

The biggest difficulty boarding schools educators believe the lack of material support, low wage workers does not motivate them to work, old ways of working with orphans.

The most serious problems for boarding school graduates they believe that the problem of self; lack of experience in planning costs; unwillingness to return to fixed residential area, home to parents or relatives; inability to make decisions and take responsibility; isolation, lack adviser a situation; consumer attitude to the environment; low cognitive and creative activity; inability to recognize the problem and identify ways to address them; distorted understanding of family values.

Key words: *orphan child, boarding school, pedagogical support.*

Стаття надійшла до редакції 20.11.2014